

SAİD b. CÜBEYR'İN İLMİ ve SİYASİ KİŞİLİĞİ

İsmail TANRIVERDİ*

Öz

Tâbiîn büyüklerinden olan Saîd b. Cübeyr Habeş asıllı mevâli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Emevîlerin mevâli politikasına karşılık birçok mevâlinin yaptığı gibi o da ilmi yetkinliğiyle varlığını fark ettirmeye çalışmıştır. Başta Abdullah b. Abbas olmak üzere, Abdullah b. Ömer gibi birçok sahabî büyüklerinden ilim tahsil etmiştir. Saîd çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Hicaz'da Abdullah b. Zübeyr yönetimi altında geçirdi. Abdullah b. Zübeyr Emevîler tarafından bertaraf edilince Kûfe'ye geçti ve Vali Haccâc b. Yûsuf tarafından yakından ilgi gördü. Hatta bir dönem mevâlden olduğu halde Emevî ileri gelenlerinin tepkilerine rağmen Haccâc'ın atamasıyla Kûfe'de kadılık yapmıştır. Bu istisnai durum şüphesiz Saîd b. Cübeyr'in ilmi kişiliğinin etkin rolüne bağlı bir durumdu. Hayatının büyük bir kısmını siyasetten uzak ilmi kişiliği üzerinden devam ettiren Saîd, bir süre sonra Emevî komutanı Abdurrahman b. Eş'as'la birlikte Emevîlere karşı isyana girişti. Başarısızlıkla sonuçlanan bu isyan girişiminden sonra yaklaşık on iki yıl saklanarak yaşayan Saîd, Haccâc'ın girişimleriyle yakalanıp Kûfe'ye getirilmiş ve onun emriyle 95/713 yılında idam edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Saîd b. Cübeyr, Haccâc b. Yûsuf, Kûfe, Emevî, Abdurrahman b. Eş'as

Abstract

Saîd ibn Jubayr, born into a Mawali family of Abyssinian origin, was one of the great figures among the Tabi'in (followers of the Companions of the Prophet). In response to the Umayyad policy towards the Mawali, he, like many others, endeavored to establish his presence through his scholarly prowess. He acquired knowledge from notable figures, including Abdullah ibn Abbas and Abdullah ibn Umar, who were among the companions of the Prophet. Saîd spent his childhood and early youth in the Hijaz

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 09.10.2023, Accepted / Kabul Tarihi: 30.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.58852/dicd.1373063>

* Dr., Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3063-3485>

e-posta: ismail.tanriverdi@gmail.com

Atıf/ Citation: Tanrıverdi, İsmail. "Saîd b. Cübeyr'in İلمي ve Siyasi Kişiliği". *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/2 (2023), 365-381.

under the rule of Abdullah ibn Zubayr. After Abdullah ibn Zubayr was eliminated by the Umayyads, Saïd moved to Kufa, where he received close attention from the governor Haccac ibn Yusuf. In fact, despite being a Mawla, he was appointed as a judge (qadi) in Kufa, which provoked the disapproval of some Umayyad elites. This exceptional circumstance was undoubtedly due to the influential role played by Saïd ibn Jubayr's scholarly personality. Leading a significant part of his life away from politics and focusing on his scholarly persona, Saïd eventually joined a rebellion against the Umayyads alongside Umayyad commander Abdurrahman ibn Ash'as. Following the failure of this rebellion, Saïd lived in hiding for approximately twelve years. However, he was eventually captured and brought to Kufa under Haccac's initiatives. In the year 95/713, he was executed on Haccac's orders.

Keywords: Saïd b. Jubayr, Haccac b. Yusuf, Kufa, Umayyad, Abdurrahman b. Ash'as

Doğumu, Ailesi ve Kabîlesi

İsmi, Saïd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî olarak bilinir.¹ Saïd b. Cübeyr Habeş asıllı siyahî bir aileden gelmektedir.² Kendisi tâbiînün büyüklerinden sayılır. Nerde doğduğu tam olarak bilinmemekle birlikte daha küçük yaşlarda İbn Abbas'ın (68/687) yanında tedrise başladığı bilgisinden hareketle Mekke'de veya Hicaz'da doğduğu söylenebilir. Bazı bilgilere dayanarak Kûfe'de doğduğunu söyleyenler de vardır.³ İbn Sa'd'da geçen bir rivayete göre İbn Abbas gözlerini kaybettikten sonra yanına Kûfe'den fetva sormaya gelenlere "İbn Ümmü Dehmâ (yani Saïd b. Cübeyr) aranızda değil midir? O varken Kûfe'den neden bana soru sormak için geliyorsunuz?" der.⁴ Bu bilgidenden hareketle yirmili yaşlarda Kûfe'ye yerleştiğini söyleyebiliriz.⁵ Saïd b. Cübeyr, hayatını en çok Kûfe

¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbat: Dâiretu'l-meârîfi'l-osmaniyye t.y.), 3/461.

² İbn Sa'd'ın anlattığına göre, İbn Abbas Saïd b. Cübeyr'e kimlerden olduğunu sorunca Saïd, ben Esedoğullarıdanım der. Peki, onların Araplarından mı yoksa mevlâlarından mı diye sorunca mevlâlarından olduğunu söyler. İbn Abbas o halde "Ben Allah'ın kendisine Esed oğullarından nimet verdiği kişiyim de." demiştir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdu'l-Kâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 6/267.

³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 114.

⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, 6/268.

⁵ Abdullah b. Abbas'ın Kerbelâ olayından sonra üzüntüsünden dolayı gözlerini kaybettiği anlatılır. Bk. İ. Lütfü Çakan vd. "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 1/77. Dolayısıyla İbn Abbas'ın H. 61 yılından sonra gözlerini kaybettiği ve bunu İbn Sa'd'ın yukarıdaki rivayetleriyle birleştirdiğimizde Saïd b. Cübeyr'in H. 61 yılından sonra Kûfe'de yaşadığı bilgisine ulaşabiliriz.

ve Mekke'de geçirmiştir.⁶ Ayrıca bir müddet İsfehân,⁷ Azerbeycan ve Irak'ın Sünbülân köyünde kaldığı da rivayet edilir. Buralardayken yılda iki defa bir umre bir de hac için Mekke'ye geldiği anlatılır.⁸ Kaynaklarda babası Cübeyr ve annesi Ümmü Dehmâ hakkında bilgi yoktur.⁹ Ancak kaynaklar ailesinin Esed b. Huzeyme koluna bağlı Vâlibe b. Hâris oğullarının azatlısı olduklarını ifade eder.¹⁰ Saîd b. Cübeyr'in doğumu konusunda kesin bilgi olmamakla birlikte H. 94¹¹ veya 95¹² (M. 713 veya 714) yılında 49¹³/50¹⁴ yaşındayken Emevî Valisi Haccac b. Yusuf tarafından öldürüldüğü bilgisine dayanarak, H. 44 veya 45¹⁵ (M. 664 veya 665) yıllarında doğduğu söylenebilir.¹⁶ Saîd b. Cübeyr, el-Esedî veya el-Vâlibî şeklinde ayrıca hayatının en önemli dönemlerini Kûfe'de geçirdiği için de el-Kûfî¹⁷ nisbeleriyle anılmıştır. Künyesi Ebû Abdillâh veya Ebû Muhammed'dir. Abdullah¹⁸ ve Abdulmelîk¹⁹ ve Muhammed²⁰ adlı üç oğlu bulunduğu da kaynaklarda geçmektedir. Ayrıca Mes'ûd b. Mâlik b. Ma'bed adlı bir mevlâsından da bahsedilmektedir.²¹

⁶ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (y.y. 1424/2003), 12/468.

⁷ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1405/1985), 4/324. el-İsbehânî, Saîd b. Cübeyr'in İsbehân'da iki sene kaldığını ifade eder. Hatta burada ikamet ederken yanında Mecûsî bir hizmetçisinin olduğunu da anlatır. Bk. Ebû Muhammed Abdullah el-İsbehânî, *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi-İsbehân*, thk. 'Abdu'l-Ğafûr Abdu'l-Hak Huseyn el-Belûşî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1992/1412), 1/415.

⁸ Ebû 'Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir b. Hallikân, *Vefâyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârun Sadr, 1366/1900), 2/372; Abdurrahman b. Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1401/1981), 3/82.

⁹ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/325.

¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, 6/267.

¹¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, ed-Dineverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe (Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-ammetu ilkütub, 1410/1992), 446.

¹² Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 3/461; Muhammed b. Halef b. Hayyân el-Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdulaziz Mustafa el-Murâğî (Beyrut: el-Mektebetu't-ticâriyyetu'l-kubrâ, 1366/1947), 2/412; Muhammed b. Hibbân, *Kitâbu meşâhîri 'ulemâi'l-emsâr* (el-Mansure: Dâru'l-vefâ, 1411/1991), 134.

¹³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 446; İbn Sa'd'a göre Saîd b. Cübeyr H. 94 yılında 49 yaşındayken Haccac b. Yusuf tarafından öldürüldü. Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, 6/275; Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 3/461; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/412.

¹⁴ Ahmed b. Abdullah Ebû Nuaym el-İsbehânî, *Târîhu İsbehân*, thk. Seyyid Kûsrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1410/1990), 1/381.

¹⁵ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lamu'l-Esmâi'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l- Musta'rebîn ve'l-Musteşrikîn* (Kahire: 1959), 3/93.

¹⁶ Bazı rivayetlere göre Saîd'in öldürüldüğünde 57 yaşında olduğu da söylenir. Bk. Şemsuddîn Ebû'l-Muzaffer Yûsuf Sibî b. el-Cevzî, *Miratu'z-zaman fi tevârîhu'l- a'yân*, thk. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Hirât vd. (Dimeşk: Dâru'r-risâleti'l-alemiyye 1434/2013), 10/14, 16; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/470.

¹⁷ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/321.

¹⁸ Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 5/103; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 446.

¹⁹ Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 5/416; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 446.

²⁰ el-İsbehânî, *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi-İsbehân*, 1/315.

²¹ Buhârî, *Târîhu'l-kebîr*, 7/423.

İlmî Kişiliği

Saîd b. Cübeyr, küçük yaşlardan itibaren ilim tedrisine başlamıştır. Rivayetlere göre İbn Cübeyr en önemli eğitim dönemini evlenene kadar İbn Abbas'ın yanında geçirerek sağlamıştır. Kur'ân ilimlerinin başlangıcı sayılan kıraat ilmini de yine Abdullah b. Abbas'tan arz yoluyla almıştır.²² Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbas'tan sonra en çok ilim aldığı ve istifade ettiği kişi Abdullah b. Ömer'dir (74/693). Saîd b. Cübeyr'in hadîs ve tefsir rivayetlerinden ziyade fikhî konularda İbn Ömer'den ders aldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.²³ Yine ders aldığı önemli sahabîler arasında Hz. Âişe (58/678), Enes b. Mâlik (93/711), Adî b. Hâtim (83/702) gibi zatlar da vardı.²⁴ Daha birçok kişiden ders alan ve birçok sahabî ile görüşen İbn Cübeyr, belli bir dönemden sonra artık kendisi Kûfe'de ders ve fetvâ vermeye başlar. Hatta İbn Abbas'ın yanında talebeyken bile, İbn Abbas tarafından kendisine hadis rivâyet etme konusunda icâzet verildiği ifade edilir. Mücâhid'in naklettiği bir rivayette, İbn Abbas, Saîd b. Cübeyr'e "Haydi hadis rivayet et, demiş, o da, siz buradayken mi? deyince İbn Abbas, evet ben buradayken senin hadis rivayet etmen, Allah'ın sana bir lütfü değil mi? İsbet edersen ne âlâ, hata edersen sana öğretirim." demiştir.²⁵ Saîd b. Cübeyr'in döneminde yaşayan âlimlerin birçoğu bir veya birkaç alanda ilmî yetkinliğe sahip iken, İbn Cübeyr dönemin bütün din ilimlerinde söz sahibi olma derecesine gelmiştir. Bu yüzden kendisine "cihbîzü'l-ulema" (âlimlerin başı) denmiştir.²⁶ Özellikle tefsir ilmi başta olmak üzere hadis ve fıkıh ilimlerinde çok önemli bir yere sahiptir. Kütüb-i Sitte'de İbn Cübeyr'e dayanan birçok hadis rivayeti de vardır. Adî b. Hatim et-Tâî (67/686), Abdullah b. Abbâs (68/687-88), Abdullah b. Zübeyr (73/692), Abdullah b. Ömer (73/693), Ebû Saîd el-Hudrî (74/693-94), Abdullah b. Muğaffel (59/679) ve Enes b. Mâlik (93/711-12), Ebû Hureyre (58/678) gibi sahabîlerle Amr b. Meymûn (74/693 [?]) ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî (73/692 [?]) gibi tabiilerden hadis rivâyet etmiştir. Ayrıca başta oğulları Abdullah ve Abdülmelik olmak üzere, Ebû Salih es-Semmân (101/719-20), Mücahid b. Cebr (103/721), Ya'la b. Hâkim, İkrime el-Berberî (105/723), Adî b. Sabit, Meymûn b. Mihrân (117/735), Simâk b. Harb (123/741), İbn Şihâb ez-Zührî (124/742), Amr b. Dinâr (126/744 [?]), Ebû İshak es-Sebîî (127/745), Mâlik b. Dînâr (131/748'den önce), Eyyûb es-Sahtiyânî (131/749) ve A'meş (148/765) gibi tabiiler onun talebesi olmuştur.²⁷

²² İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/371.

²³ Bir gün İbn Ömer'e Ferâiz ile ilgili soru sorulmuştu. O da bu soruyu Saîd b. Cübeyr'e sorun O, bu konu da benden daha bilgilidir demiştir. Bk. Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 2/411.

²⁴ M. Fatih Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 56.

²⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/268; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/371.

²⁶ Muhammed b. Fadl İsmail el-İsbehânî, *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*, thk. Kerim b. Hilmî b. Ferhat b. Ahmed (Riyad: Dâru'r-râye, t.y.), 782; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/333.

²⁷ Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 3/461; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/322. Bk. Mehmet Efendioğlu, "Saîd b. Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/553; Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 56.

Saîd b. Cübeyr'in "Mushafü Saîd b. Cübeyr" diye bir Kur'an nüshası olduğu anlatılır.²⁸ Rivâyetlere göre halife Abdülmelik b. Mervân, Saîd b. Cübeyr'den bir Kur'an tefsiri yazmasını istemiş, o da bu alanda bir eser kaleme alarak halifeye göndermiştir.²⁹ Eser daha sonra Atâ b. Dinâr tarafından rivâyet edilmiştir. Ayrıca İbn Cübeyr, kıraat ilminde de otorite haline gelmişti. Bu konuda meşhur yedi kıraat imamından Ebû Amr b. Alâ'nın kıraat ilmini ondan aldığı söylenir.³⁰

Devlet İşlerinde Aldığı Görevler

Saîd b. Cübeyr'in, halife Abdülmelik'in isteği üzerine bir tefsir yazmış olduğu önceden belirtilmişti. İbn Ebî Hatim, babasından naklettiği bir haberde bu hususu teyid etmektedir. Bu habere göre Abdülmelik, Saîd b. Cübeyr'den bir Kur'an tefsiri yazmasını istemiş, Saîd istenen bu tefsiri yazmış ve halifeye göndermiştir. Ayrıca Saîd b. Cübeyr'in kendisine başvurmaları üzerine Abdülmelik'in rüyalarını da yorumladığı anlatılır.³¹

Saîd b. Cübeyr Haccâc b. Yûsuf döneminde Kûfe kadılarında Abdullah b. Utbe b. Mesûd ve Ebû Bürde b. Mûsâ el-Eş'arî'nin yanında bir süre kâtiplik yaptı.³² Haccâc, onu sarayındaki ilim ve sohbet meclisine dâhil etmişti.³³ Haccâc b. Yûsuf Kûfe'ye vali olarak atanınca Saîd b. Cübeyr'e kadılık ve imamlık vazifesi vermiştir.³⁴ O güne kadar Emevî yönetiminde mevâliye gerek kadılık gerekse imamlık gibi önemli vazifeler verilmemişti. Haccâc rivayetlerde geçen kendi ifadesiyle Saîd b. Cübeyr'e "Ben seni insanların tepkisine rağmen kadı olarak tayin etmedim mi?" demiştir.³⁵ Ancak kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Saîd b. Cübeyr'in kadılık vazifesi çok uzun sürmemiştir. Muhtemelen bürokratların veya Emevî taraftarlarının tepkisi üzerine Haccâc, Saîd b. Cübeyr'i bu görevden alıp yerine Ebû Bürde el-Eş'arî'yi getirdi. Saîd b. Cübeyr'i de Ebû Bürde'nin yanına kâtip olarak tayin etti. Aynı zamanda gönlünü almak

²⁸ Bk. Ebû Bekr b. Ebî Dâvud es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh (Kâhire: el-Fârûku'l-hadîse, 1423/2002), 221. Bazı rivayetlerde Saîd b. Cübeyr'in hocası İbn Abbas gibi yazmaktan çekindiği, hatta kendisine neden bir tefsir yazmıyorsun sorusuna çok kızdığı ifade edilir. Bk. İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/371. Bununla beraber bazı rivayetlerde ise kendisi ilmi tedrisini şöyle anlatır: "Çoğu zaman İbn Abbas'a gelir, sahifeme yazardım. Sahifem dolduğu zaman da takunyalarım, onlar da dolduğunda avuçlarıma yazardım." Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/268.

²⁹ Saîd b. Cübeyr'in günümüze ulaşmamış olan bu eserinin ilk düzenli (Kur'an-ı Kerim'i başından sonuna kadar tefsir eden) tefsir olduğu rivayet edilir. Bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm müsneden 'an Rasûlillahi ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib, (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1998), 1/10.

³⁰ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/371.

³¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 114.

³² Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *Kitâbu'l-muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedide, 1366/1947), 378; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/372.

³³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 446.

³⁴ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Suheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1417/1996), 7/364; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 445; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/466; Cemâluddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Dâru'l-kutub, t.y.), 1/252.

³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/464.

için onu görüşüne başvurulmadan hiçbir hükmün karara bağlanmayacağı bir konuma getirdi.³⁶

Haccâc, Saîd b. Cübeyr'i en çok malî işlerle görevlendirmiştir. Yine rivâyetlerde kendisine Haccâc tarafından çok miktarda mal verildiği anlatılmaktadır.³⁷ Haccâc, Saîd b. Cübeyr'e ihtiyaç sahiplerine yardım ulaştırma görevi de vermişti. Bunun için Saîd b. Cübeyr'e yüz bin dirhem verdiği anlatılır.³⁸ Bir süreliğine Fırat Nehrinin suladığı arazinin öşürlerini toplamakla da görevlendirilmiştir. İbn Sa'd'da geçen bir rivâyete göre, Haccâc'ın görevlilerinden olan Matar b. Nâciye, Saîd b. Cübeyr'i zekât ve sadakaları toplamak üzere Kûfe gümrüğüne tayin etmiştir.³⁹ Yine Haccâc, Saîd b. Cübeyr'i 80/699 yılında İbnu'l Eş'as ordusu ile birlikte, ordunun malî işleri sorumlusu olarak Sicistân'a göndermişti. Belâzurî'nin rivâyet ettiğine göre, Haccâc Saîd b. Cübeyr'e bir milyon dirhem vermiş ve onu ordu işleri için kullanmasını ve küfre girmediği sürece kendi sözünden çıkmaması gerektiği konusunda tembihlemiştir.⁴⁰

Saîd b. Cübeyr'in Haccâc'ın kendisine tevdi ettiği görevleri kabul etmesi onun yönetimini ıslah etme düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim Haccâc kendisine birçok ihanda bulunup insanların itirazlarına rağmen -mevâlden olduğu için- önemli vazifeler verdiği halde neden isyana katıldığını sormuş, o da "İnsanlara zulmetmeyi bırakıp yönetimini yumuşatmanı ummuştum, ancak öyle olmadığı için seninle savaştım." diye cevap vermiştir.⁴¹

Abdullah b. Zübeyr'in Emevîlere Karşı Ayaklanmasında Saîd b. Cübeyr'in Durumu

Zübeyr b. Avvâm'ın oğlu olan Abdullah, Cemel vakası sırasında teyzesi Hz. Aişe'nin yanında yer almış ve Hz. Ali'ye en ateşli muhalefeti sürdürenlerden biri olmuştu. Muâviye döneminde Medine'de oturan Abdullah, Yezîd'in veliâht tayin edilmesine de karşı çıkmış ve hilafeti esnasında Yezîd'in bütün girişimlerine rağmen biat etmemişti. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinden sonra Emevî yönetimine karşı Hicaz'daki muhalefetin lideri konumuna geldi. Yezîd, Abdullah'ın kendisine karşı açtığı muhalefet cephesini ortadan kaldırmak için çeşitli girişimlerde bulunmasına rağmen bir netice elde edemedi. Neticede Yezîd'in gönderdiği Husayn b. Nümeyr es-Sekûnî komutasındaki ordu Mekke'yi 64 gün boyunca kuşatma altına aldı. Yezîd'in ölmesi üzerine Abdullah b. Zübeyr, "emîrül-mü'minin" unvanıyla halifeliğini ilan etti (64/683).

³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/464.

³⁷ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 446.

³⁸ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/373; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/464. Haccâc, Saîd b. Cübeyr'e "Sana ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere yüz bin dirhem verdiğim halde onlarla ilgili sana hiçbir hesap sormadım (yani sana o kadar güveniyordum)." demiştir. Bk. İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/373.

³⁹ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, 6/273.

⁴⁰ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 7/364; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/462.

⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, 6/273.

Emevî hilafetinin başına geçen Mervân b. Hakem dönemi boyunca Abdullah, Hicaz ve doğu eyaletlerinde hilâfetini devam ettirdi. Mervân b. Hakemin ölümünden sonra hilafetin başına geçen Abdülmelik b. Mervân döneminde daha önceleri Hicaz'da Abdullah'a destek veren Haricîlerle Abdullah arasında ihtilaf meydana geldi. Öte yandan mevâlinin de desteğini almayı başaran Muhtâr es-Sekafi bir anda hem Abdullah'a hem de Abdülmelik'e cephe açtı. Daha sonra Kûfe merkez olmak üzere Abdullah'ın yönetimindeki doğu eyaletlerini ele geçiren Muhtâr, Abdullah'ın kardeşi Mus'ab'ı vazifelendirmesi üzerine büyük bir kuşatma sonunda bertaraf edildi. Abdülmelik ise büyük bir orduyla henüz doğu eyaletlerini Haricîlerden alan Mus'ab'ın üzerine yürüyerek ordusunu dağıtıp Mus'ab'ı öldürdü. Böylece Abdullah b. Zübeyr'in elinden Hicaz hariç bütün bölgeleri aldı. Bu sefer Abdülmelik, Abdullah'ı tamamen ortadan kaldırmak üzere Hicaz üzerine Haccâc b. Yusuf komutasında bir ordu gönderdi. Altı ay süren muhasara neticesinde Haccâc 73/692 yılında Hicaz'ı da alarak Abdullah'ı öldürdü.⁴²

Haccâc, Abdullah b. Zübeyr'in Emevîlere karşı ayaklanmasını bastırıp, Abdullah'ı ortadan kaldırdıktan sonra Hicâz valisi olarak atanınca, halife Abdülmelik adına tekrar bölge halkından biat aldı. Bu sırada biati alınanlardan biri de Saîd b. Cübeyr idi.⁴³ Bu bilgiden hareketle Saîd'in Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz'daki 9 yıllık hilafeti (64-73/683-692) esnasında Hicaz'da muhtemelen de Mekke'de yaşadığı anlaşılıyor. Kaynaklardaki bilgiler ışığında Saîd'in Abdullah b. Zübeyr ayaklanmasında aktif bir rol almadığı görülmektedir. Ancak o sıralarda bile Emevî yönetiminden memnun olmadığı için Abdullah b. Zübeyr'in yönetimi altında yaşamayı tercih ettiği söylenebilir. Daha sonra Haccâc Kûfe bölgesine vali olarak atanınca burada Saîd b. Cübeyr'den ikinci kez biat almıştı. Saîd'in bu ikinci biatından sonra Haccâc'la arası gayet iyi bir duruma geldi. Hatta bu süreçte Saîd'i sürekli yönetim işlerinde vazifelendirmiş olduğu ve ona birçok ihsanlarda bulunduğu görülmektedir.

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'la Birlikte Haccâc b. Yûsuf'a Karşı Ayaklanması

Deyrülcemâcim olayı olarak bilinen bu ayaklanma, adını olayın çarpışmaya dönüştüğü yer olan Deyrülcemâcim'den alır. Bu ayaklanmanın başını çeken İbnü'l-Eş'as'ın asıl adı, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as olmasına rağmen, kaynaklarda daha çok dedesine nisbetle Abdurrahman b. Eş'as şeklinde geçer. Bunun nedeni sahâbî olan dedesi Eş'as b. Kays'ın, yaşadığı dönemde etkin bir siyasî kişiliğe sahip olması ve

⁴² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim (Mısır: Dâru'l-meârif, 1387/1967), 6/187; ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 3/363; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/177; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/141.

⁴³ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/490. Ayrıca bk. 'İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. el-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselam Tedmirî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 4/54; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/463.

adının oğlu Muhammed'e nispeten kaynaklarda daha çok geçmesidir. İbnü'l-Eş'as, başlangıçta Emevî valisi Ubeydullah taraftarı olmasına rağmen Müslim b. 'Akîl'in idamından sonra Emevîler'le mücadele eden Abdullah b. Zübeyr'in safına geçti ve Muhtar es-Sekafi ile Mus'ab b. Zübeyr arasında cereyan eden Muhtar'ın öldürüldüğü savaşta Mus'ab'ın ordusundaki Kûfeli askerleri yönetti. Uzun süre Mus'ab b. Zübeyr'in yanında Hâricîlerle savaşan İbnü'l-Eş'as, Mus'ab'ın yenilip öldürülmesi üzerine Emevî halifesi Abdülmelîk'e biat etti.⁴⁴

Daha sonra Kûfe Valisi Bişr b. Mervan, İbnü'l-Eş'as'ı, Kûfe ordusunun başına getirerek Ezrakî Hâricîleri ile mücadele etmesi için Basra Valisi Hâlid b. Abdullah b. Hâlid'in yardımına gönderdi. Hâricîleri başarılı bir mücadeleyle yenmesi üzerine, bu başarıdan sonra İbnü'l-Eş'as Rey valiliğine tayin edildi. Vergi ödemekten vazgeçen Kâbülistân'ın Türk hükümdarı Rutbil'in üzerine gönderilen İbn Ebû Bekre'nin yenilmesi üzerine Haccâc, Rutbil'le mücadele etmesi için Kûfe ve Basra ordugâhlarından seçtiği 40.000 kişiden oluşan büyük bir ordu kurdu ve başlarına da Abdurrahman b. Eş'as'ı komutan olarak atadı.⁴⁵ Haccâc bu orduyu en iyi şekilde teçhiz edip, askerlere ücretlerinin yanı sıra kazanacakları zafer için peşinen para verdi. Bu orduya İbnü'l-Eş'as'la beraber katılan Saîd b. Cübeyr, Haccâc tarafından ordunun malî işlerinin sorumlusu olarak atanmıştı.⁴⁶

Haccâc, Abdurrahman b. Eş'as'a muzaffer olması durumunda Sicistân bölgesine vali olarak tayin etme sözü vermişti. 80/699 yılında harekete geçen İbnü'l-Eş'as ilk başta Afganistan bölgesinin büyük bir kısmını ele geçirdi.⁴⁷ Ancak bölgenin dağlık olması ve kış mevsiminin girmesi nedeniyle İbnü'l-Eş'as, savaşa bir müddet ara vermek istedi. Buna karşılık Haccâc onun savaşa devam etmesini istiyordu. Üstelik Haccâc, savaşa devam etmemesi durumunda İbnü'l-Eş'as'ı görevden almakla da tehdit etti. Bunun üzerine İbnü'l-Eş'as, yardımcılarını toplayıp onlarla istişare etti. Zaten kalpleri Emevîlere karşı olan özellikle de Kûfeliler Haccâc'a isyan bayrağı açmayı teklif etler. Bunun üzerine İbnü'l-Eş'as, Haccâc'ın emrine uymayıp Emevî yönetimine karşı isyan bayrağı açtı.⁴⁸ Aynı zamanda hareketini insanlar nezdinde meşru zemine çekmek için isyanına dini bir görünüm vererek mevâliyi ve Emevî hilâfetinden memnun kalmayan muhalif grupların birçoğunu etrafında topladı. Bu yolla özellikle de iktidarın meşruiyetine inanmayan Irak

⁴⁴ Bk. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/82; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/463.

⁴⁵ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/327. Rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla, Haccâc'ın seçtiği askerler, çoğunlukla valilik yaptığı Irak bölgesinde karışıklığa yol açabileceğini düşündüğü kişilerden oluşmaktaydı. Başta birçok Kûfeli asker olmak üzere bölgesinden toplayıp uzak bir yere göndermesi, hem bölgesini güvene almış olmaya hem de potansiyel tehlike gördüğü kişilerin nazarını savaşa odaklayarak iç kargaşaların önüne geçmeye matuf olduğu söylenebilir. Bk. İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/428.

⁴⁶ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eş'râf*, 7/364; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/462.

⁴⁷ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/328.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 445; et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/334.

âlimlerinden birçoğunun da desteğini kazanmayı başardı. Bunlardan birisi de ilmi yetkinliği ile insanlar üzerinde etkisi olan Saîd b. Cübeyr oldu.⁴⁹

Abdurrahman b. Eş'as önce Haccâc'ın üzerine gönderdiği birlikleri dağıtarak Irak'a doğru ilerledi. Tüster'de Haccâc'la karşılaşan İbnü'l-Eş'as'ın ordusu burada da Haccâc'ı mağlup etmeyi başardı. Basra'ya çekilip Zâviye'de karargâh kuran Haccâc, burada ilk kez İbnü'l-Eş'as'ı mağlup etti.⁵⁰ Bu sırada Basra ve Kûfe'yi ele geçirmiş olan İbnü'l-Eş'as'ın, kendisine Kûfe'den ve başka yerlerden katılanların sayesinde toparlanması çok uzun sürmedi. 81/701 yılında Deyrülcemâcim'de tekrar karşı karşıya gelen iki ordunun mücadelesi, yüz gün devam etti. Çarpışmalar, sonunda asker sayısı İbnü'l-Eş'as'ın ordusuna göre az olduğu halde Haccâc'ın galibiyetiyle sonuçlandı. Basra'da Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abşemi'nin yardımıyla tekrar toparlanan İbnü'l-Eş'as, Düceyl ırmağı yakınlarında bir kez daha Haccâc'la karşı karşıya geldi. Burada ağır kayıplar veren İbnü'l-Eş'as, artık toparlanamayacağını anlayınca doğuya kaçarak Rutbîl'e sığındı. Rutbîl ise Haccâc'ın kendisini belli bir dönem vergiden muaf tutması karşılığında İbnü'l-Eş'as'ı ona teslim etmiş, fakat bu durumu kendine yediremeyen İbnü'l-Eş'as, bir uçurumdan atlayarak hayatına son vermiştir.⁵¹

İbnü'l-Eş'as'ın bu mağlubiyetine kuşkusuz en çok ordusunun homojen olmayan yapısı neden olmuştu. Emevîler döneminde birbirinden farklı muhalefet cepheleri vardı. Zaman zaman İktidara karşı ışığı en çok parlayan muhalefetin şemsiyesi altında toparlanmalar meydana geliyordu. Neticede ayaklanmaya dönüşen bu toparlanmaların devamı uzun sürmüyordu. Çünkü farklı etkenlerle bir araya gelen bu gruplar, belli bir süre sonra özel gündemlerine dönüp iç bölünmelerle dağılıyorlardı.

İbnü'l-Eş'as'ın bu hareketinde Saîd b. Cübeyr'e de danıştığı ve desteğini aldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. İbnü'l-Eş'as'ın ordusuna Saîd b. Cübeyr'le birlikte katılan birçok âlim vardı. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, eş-Şa'bî, Abdullah b. Şeddâd, Ebu'l-Buhterî, Hakem b. 'Uteybe, Müslim b. Yesâr, Câbir b. Zeyd gibi çok sayıda saygın kişi bunların arasında sayılabilir.⁵²

Bu harekette Saîd b. Cübeyr'in nasıl bir rol aldığı hususunda kaynaklarda geniş bilgi olmamakla birlikte ilmî ve saygın kişiliği ile askerler üzerinde çok etkisi olduğu bazı rivayetlerden anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Sa'd'ın tabakatında geçen bir rivayette Saîd b. Cübeyr'in askerlere şöyle hitap ettiği anlatılır: "Onlarla (Haccâc'ın ordusuyla) yaptıkları zulümden, dinden çıkmalarından, Allah'ın kullarına karşı büyüklük

⁴⁹ Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umrî (Beirut: Dâru'l-kalem, 1397/1976), 287.

⁵⁰ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/368.

⁵¹ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/184; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/61.

⁵² Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 287; el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 7/363. Bir rivâyete göre Abdurrahman b. Eş'as'ın ordusuna Saîd b. Cübeyr'le beraber kurradan beş yüz kişi katılmıştır. Bk. Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, 287.

taslamalarından, namaza ehemmiyet vermemelerinden ve Müslümanları zelil hale getirmelerinden dolayı çarpışın.”⁵³ Yine başka bir rivâyette askerlerden savaşma konusunda kendisine fetva soranlara, savaşmanın meşruiyetini anlatmış ve onlara cesaret vermiştir.⁵⁴

Kaynakların birçoğunda Saîd b. Cübeyr’in İbnü’l-Eş‘as’a olan biatinden caymayı gururuna yediremediğinden dolayı isyan hareketine katıldığı ileri sürülmektedir.⁵⁵ Onun bu kadar önemli bir kararı verirken sadece böyle bir gerekçeye dayandığını söylemenin yetersiz olduğu kanaatindeyiz. Bunun yanında Hz. Hüseyin’in Kerbelâ’da şehid edilmesi, Mekke’nin tahribi ve Abdullah b. Zübeyr’in acı akıbeti, Emevî yönetiminin koyu Arap milliyetçiliği esasına dayanan siyaseti, ganimetlerden Arap olmayanlara pay verilmemesi, mevaliyi hor görme anlayışı gibi toplum hayatında çok derin izler bırakan daha önemli sebepler aramak gerekir. Ayrıca hocası Abdullah b. Ömer’in vefatından önce, Haccâc fitnesine karşı savaşmadığı için büyük bir üzüntü duyduğunu kendisine söylemesi de Saîd’in bu kararında etkili olmuştur.⁵⁶

Bazı rivayetler, Saîd b. Cübeyr’in İbnü’l-Eş‘as’la beraber isyana katılmasının nedenini Haccâc’ın, İbnü’l-Eş‘as’la birlikte Saîd b. Cübeyr’i de ordunun mali sorumluluğundan azletmesine bağlar.⁵⁷ Ancak bu harekete Saîd b. Cübeyr’in katılmasının mezkûr nedenlerinin yanında Emevî iktidarının özellikle mevali politikası etkili olmuştur. Nitekim çok kısa bir süre önce Haccâc’ın kadılığa atadığı Saîd, sırf mevaliden olmasından dolayı bir ayrımcılıkla karşı karşıya kalmış ve yeni başladığı görevine bu sâikle son verilmişti. Çünkü liyâkat noktasında daha salâhiyetli olduğu halde sırf mevaliden olduğu için kendisinden daha aşağı kişiler ona tercih edilmişti.⁵⁸ Her ne kadar Haccâc zekice durumu idare edip Saîd b. Cübeyr’i başka vazifelerde istihdam etmiş olsa da önceki görevin altında sayılan bu vazifeler Saîd b. Cübeyr’i bu

⁵³ İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kübrâ*, 6/275; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 3/501.

⁵⁴ Savaş esnasında askerlerden biri Saîd b. Cübeyr’e gelerek kendisinin bir köle olduğunu efendisinin ise Haccâc’ın tarafında olduğunu bu yüzden savaşmasının caiz olup olmadığını öldüğünde kendisine günah yazılıp yazılmayacağını sormuş; Saîd ise, savaşmanın caiz olduğunu hatta efendisi karşısına çıksa bile onunla savaşması gerektiği konusunda fetva vermiştir. Bk. İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kübrâ*, 6/273. İbnü’l-Esîr de bu rivayetlere benzer şekilde Saîd b. Cübeyr’in askerleri cesaretlendirmek ve savaşmaya teşvik etmek bakımından roller üstlendiğini ifade eder. Bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 3/501, 502.

⁵⁵ Saîd b. Cübeyr, yakalanıp Haccâc’ın huzuruna getirildiğinde Haccâc’ın neden bana karşı isyan ettin sorusuna karşılık, gerekçe olarak İbnü’l-Eş‘as’a biat ettiğini bu yüzden onunla beraber hareket ettiğini söylemiştir. Bk. İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kübrâ*, 6/275.

⁵⁶ Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, 35/553.

⁵⁷ Cemâluddîn Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *el-Muntazam fi tevârihi’l-mulûk ve’l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir ‘Atâ, Mustafa Abdulkadir ‘Atâ (Beyrut: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1412/1992), 6/318.

⁵⁸ Emevîler’in mevâlî politikasını içselleştiren veya konjonktürel anlamda aşilamaz bir olgu olarak kabul edenler de vardı. Nitekim İbn Sa’d’da geçen bir rivayete göre Deyrülcemâcim’de bir araya gelen ulemâ Ebu’l-Bahterî’yi lider seçmek istemişler. Ancak Ebu’l-Bahterî, kendisinin mevâliden olduğunu ifade ederek bunun mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Bk. İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kübrâ*, 6/297.

ayrımcılık konusunda tatmin etmemiş görünüyor. Kanaatimizce Saîd b. Cübeyr'i bu harekete katılmaya zorlayan en büyük etken bu olmuştur.

Saîd b. Cübeyr'in Emevî Yönetiminden Kaçması ve Saklanması

Abdurrahman b. Eş'as, Deyrülcemâcim ve peşinden cereyan eden birkaç hareketinden de bir sonuç elde edemeyip yenilgisi kesinleşince kaçmıştı. Daha sonra Haccâc'ın adamları tarafından yakalanınca uçurumdan atlayıp hayatına son vermişti. Rivayetlere göre Saîd b. Cübeyr de başarısız olan bu ayaklanmadan sonra Haccâc'a yakalanmamak için Abdurrahman b. Eş'as'la beraber doğuya kaçmıştı.⁵⁹ Bazı rivayetlerde Haccâc'ın kendisine karşı ayaklanan kimselere bu tavırlarından dolayı kâfir olduklarını kabullenmeleri durumunda serbest bırakılacaklarını söylemiştir. Ancak içlerinde birçok âlimin de bulunduğu kimselerin bu teklifi reddettiği ve Haccâc tarafından öldürüldüğü anlatılır.⁶⁰

Saîd b. Cübeyr'in Haccâc'dan kaçması yaklaşık on iki yıl kadar sürmüştür.⁶¹ Saîd b. Cübeyr, İbnü'l-Eş'as'ın yenilmesinden sonra iki yıl kadar İsfehân'da kaldı.⁶² Belâzuri'de geçen bir rivayete göre Rey şehrinde de kalmıştır. Rivayete göre orada tâbiîn sonrası önemli râvi ve müfessirlerinden biri olan Dehhâk b. Müzâhim'le görüşmüş, Dehhâk kendisinden tefsirle ilgili nakillerde bulunmuştur.⁶³ Muhtemelen İsfehân'a yakın olduğu için bir müddet orda da bulunmuştur. Haccâc, Saîd b. Cübeyr'in İsfehân'da olduğunu öğrenince oranın idarecilerine mektup yazıp Saîd'i kendisine göndermelerini istedi. Saîd b. Cübeyr, Haccâc'ın bu talebini duyunca oradan ayrılarak bir müddet Azerbaycan'a, oradan da Irak'ın Sünbûlân köyüne gelip bir süre de orada yaşamıştır.⁶⁴ Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Saîd b. Cübeyr uygun bir ortam bulunca umre için Mekke'ye gelmiş ve orada ömrünün son on senesini geçirmiştir. Mekke'de kendi ismini gizlemiş, uzun süre saklanarak yaşamıştır.⁶⁵ Kimi rivayetlere göre, o sırada Hicaz valisi olan Ömer b. Abdülaziz'in muhaliflere karşı yumuşak davranması hatta muhaliflerin bir kısmını himaye etmesi sayesinde Mekke'de kalabilmiştir.⁶⁶

⁵⁹ et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/387; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/82.

⁶⁰ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/82.

⁶¹ Efindioğlu, "Saîd b. Cübeyr", 35/553. Bazı kaynaklar Saîd b. Cübeyr'in saklanması on yıl sürdüğünü ileri sürerler. Ancak İbnü'l-Eş'as'ın tamamen yenilmesinin 81 veya 82 yılında gerçekleştiği bilgisi ile Saîd b. Cübeyr'in 94 veya 95 yılında yakalanıp öldürülmesi bilgilerini karşılaştırdığımızda Saîd'in saklanma süresinin en az on iki yıl olduğu ortaya çıkar. Krş. Abdurrahman b. Saîd b. Ali b. Vehf el-Kahtâni, *Ebrâcü'z-züccâc fi sîreti'l-Haccâc* (Riyad: Matbaatun sefir, t.y.), 120. Başka bir rivayette ise Saîd'e ne kadar süredir saklanıyorsun? diye sorulduğunda buna cevaben "Ben kaçtığımda karım hamileydi. Şimdi ise karnındaki (çocukla beraber yani çocuğun doğup büyüdüğünü ima ediyor) ile yanıma geldi" der. Bk. ez-Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/327.

⁶² Ebû Nuaym el-İsbehanî, *Târîhu İsbehan*, 2/128.

⁶³ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân* (Beyrut: Dârun ve mektebet'u-hilâl, 1408/1988), 312.

⁶⁴ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/82.

⁶⁵ İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam fi tevârihi'l-mulûk ve'l-ümem*, 6/318.

⁶⁶ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/82.

Yakalanması ve Öldürülmesi

Ömer b. Abdülaziz Hicaz valiliği sırasında Halife Velîd b. Abdülmelik'e Irak valisi Haccâc'ı şikâyet edip halka yaptığı baskı ve zulümleri anlatan bir mektup yazdı. Bunun üzerine Haccâc da Velîd'e Ömer b. Abdülaziz'in isyancıları himaye ettiğini ve bütün Emevî düşmanlarının Hicaz'a sığındığını ifade ederek şikâyette bulundu. Halife Velîd, bu konuda Haccâc'ı haklı bulup Ömer b. Abdülaziz'i Hicaz valiliğinden azletti ve yerine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi tayin etti. Hâlid, Hicaz'a atanır atanmaz Mekke'ye gelip Velîd'in talimatı ve Haccâc'ın da talebi üzerine Irak'tan kaçıp Hicaz'a sığınan herkesi tehdiye başladı. Arananların ya Haccâc'a teslim olmalarını veya evlerini yakacağını söyledi.⁶⁷ Bu sırada Mekke'ye yakın bir köyde saklanan Saîd b. Cübeyr'e dostları ve akrabaları Mekke'den kaçmasını önerdiler. Zira Hâlid'in onu yakalayıp Haccâc'a teslim etmesinden korkuyorlardı. Ancak Saîd b. Cübeyr kaçmaktan ve saklanmaktan yorulduğunu ifade ederek, bu konuda: "Artık ne olacaksa olsun." ifadesiyle durumu akışına bıraktığını söyledi. Bazı rivayetlerde de: "Artık kaçtığım için Allah'tan utanıyorum Allah benim hakkımda dilediğini yapsın." diyerek kaçmayı reddettiği de anlatılır.⁶⁸ İbn Sa'd'da geçen bir rivayetten anlaşıldığı kadarıyla bu süreç içinde Saîd'in saklanmaya devam ettiği görülmektedir. Nitekim tutuklandığında "Allah'ın bu mukaddes beldesinde biri beni ihbar etti ki, onu Allah'a havale ediyorum." demiştir.⁶⁹

Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Saîd'in yerini öğrenir öğrenmez bir grup askerini gönderip evini kuşattı. Saîd'in ellerini kelepçeledikten sonra kendisini Haccâc'a götürmeleri gerektiğini ifade ettiler. Yine rivayetlerde anlatıldığı kadarıyla bu sırada Saîd, Mekke'den ayrılmadan önce Kâbe'yi tavaf etmek istedi. Tutuklanan diğer on kişiyle beraber Kâbe'yi kelepçeli bir şekilde tavaf etti. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, onları tavaf yaparken görünce tavaflarına mani olmuştur.⁷⁰ Başka bir rivâyette bu sırada yanına kızı gelmiş, babasını o halde görünce ağlamaya başlamıştı. Saîd, kızını teselli etmiş, ardından "Annene söyle buluşma yerimiz inşallah cennettir." dedikten sonra Kûfe'ye götürülmüşlerdi.⁷¹ İbnu'l-Esîr'in rivayetine göre ise Mekke'den Kûfe'ye getirildiğinde önce Kûfe'deki evine getirilmiş, kızı ve ailesiyle Mekke'de değil burada görüşmüştü. Ayrıca bu sırada Saîd'in Kûfe'ye getirildiğini duyan birçok Kûfeli âlim de onun yanına gelip görüşmüştür.⁷² Saîd b. Cübeyr'le birlikte Mekke'de tutuklanan dört kişi daha vardı. Bunlar, 'Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cebir, 'Amr b. Dinâr ve Talk b. Habîb'ti. Talk yoldayken Kûfe'ye varamadan vefat etti. 'Atâ ve 'Amr Haccâc tarafından affedildi.

⁶⁷ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 7/368; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/82.

⁶⁸ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/327.

⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, 6/274.

⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, 6/274. el-Belâzurî'ye göre, bir hafta boyunca kelepçeleriyle Kâbe'yi tavaf ettiler. Bk. el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 7/365.

⁷¹ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf*, 7/368.

⁷² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/54.

Mücâhid hapsedildi ve Haccâc'ın ölümüne kadar hapiste kaldı. Saîd ise Haccâc tarafından öldürüldü.⁷³

Saîd b. Cübeyr, Haccâc'ın Kûfe yakınlarında yeni kurduğu ve ortasında da kendisine büyük bir saray yaptırdığı Vâsıt şehrine getirilip, Haccâc'ın huzuruna çıkarıldı. Rivayetlerde Saîd'in tutuklanması ve Haccâc'ın huzuruna getirilmesi ile ilgili çok farklı anlatımlar bulunmaktadır. İbn Sa'd'da geçen rivayetlere göre, Saîd Haccâc'ın huzuruna getirildiğinde çok kızgın bir şekilde Saîd'e "Seni yönetimime ortak etmedim mi, sana ikramlarda bulunmadım mı?" gibi birçok soru sordu. Saîd hepsine evet diye cevap verdi.⁷⁴ Râvi, "Bu sırada biz Haccâc'ın Saîd'i affedeceğini sandık." der.⁷⁵ Haccâc, "O halde neden bana karşı isyan ettin?" diye sorunca Saîd, "İbnü'l-Eş'as'a ettiğim biatten dolayı vicdanen böyle yapmak zorunda kaldım." dedi. Bunun üzerine Haccâc çok sinirlendi ve "Allah'a verdiğin söz, bana verdiğin söz ve emîrül-müminîne verdiğin söz için değil de Allah'ın düşmanı İbnü'l-Eş'as'a verdiğin söz için kendini zorunlu hissettin öyle mi?" peşinden "Allah'a yemin ederim ki seni öldüreceğim." dedi. Hemen Saîd'in boynunun vurulmasını emretti. Müslim el-A'ver aldığı emri elindeki kılıçla Saîd'in boynunu vurarak yerine getirdi.⁷⁶

Başka rivayetlere göre bu diyalog şöyle gerçekleşmiştir: Saîd b. Cübeyr Haccâc'ın huzuruna getirilince Haccâc Saîd'e: "Ey Şakî b. Kuseyr⁷⁷ ben Kûfe'ye vali olarak geldiğimde devlet vazifelerinde Arapların dışında kimseye yer verilmediği halde seni imam tayin etmedim mi?" Saîd "Evet" dedi. Haccâc: "Kûfe halkının tepkisine rağmen seni kadı yapmadım mı? Tepkiler artıp Arap olmadığın için hükümlerin meşru sayılmayınca seni Ebû Bürde b. Ebû Musa'nın yanına kendisine kesinlikle danışılmadan hüküm verilemeyeceği bir konuma getirmedi mi?" Saîd "Evet" dedi. "Tamamı Arap reislerinden olduğu halde seni (mevaliden olmana rağmen) yol arkadaşlarımdan biri yapmadım mı?" Saîd "Evet" dedi. "Seninle ilk karşılaşmamızda sana hesabını hiç sormadığım ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere yüz bin dirhem vermedim mi?" Saîd yine "Evet" dedi ve şöyle ekledi: "Ancak boynumda İbnü'l-Eş'as'ın biati vardı." deyince.

⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/462-463; el-Kahtâni, *Ebrâcü'z-züccâc fi sîretî'l-Haccâc*, 121. İbnü'l-Esîr'de geçen bir rivayete göre Saîd'i tutuklayıp götüreren iki askerden biri ihtiyaç için uzaklaşınca diğeri Saîd'in kaçmasına izin verdiği halde Saîd kaçmak istememiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/54; Ayrıca bk. et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/488.

⁷⁴ el-Mutahhar b. Tahir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih* (Paris: Börtarnod matbaası, 1345/1927), 6/39; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/373.

⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/463.

⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kübrâ*, 6/275-276; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 446; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4/328; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/464.

⁷⁷ Rivayetlere göre Haccâc belagat ilmine vakıf yaşadığı dönemde sayılı fâsihlerden biriydi. "Saîd b. Cübeyr" yerine "Şakî b. Kuseyr" ifadesiyle Arapçada "mütâbakatu hüsnâ" diye ifade edilen bir belagat unsurunu kullanmıştı. Bu edebi sanat, peş peşe gelen iki ismin zıt anlamlılarıyla yer değiştirilmesi suretiyle gerçekleştirilir. Burada "Saîd" (mutlu) yerine "Şakî" (mutsuz); "Cübeyr" (güçlü) yerine "Kuseyr" (güçsüz) ifadesi kullanılmıştır. Bk. Ziyâuddîn b. el-Esîr, *el-Meselü's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-şâir*, (Kahire: Dâru nühzeti Mısır, ty.), 3/145.

Haccâc buna çok kızdı ve “Boynunda emire’l-mü’minin Abdülmelik b. Mervân’ın biati ondan önce yok muydu?” dedi ve askerlerine Saîd’in boynunun vurulmasını emretti ve Saîd’i öldürttü.⁷⁸

Tarih kaynaklarında, Saîd b. Cübeyr’in adının geçtiği yerlerde en çok üstünde durulan hadise, öldürülmeden önce Haccâc’la olan diyalogo olmuştur. Çok uzun ve birbirinden bazen farklı anlatımlar içeren bu diyaloglar, muhtemelen biraz da olayı dramatize etmeye matuf olarak zikredilmiştir. Taberî’nin anlatımına göre; Saîd Haccâc’ın huzuruna getirildiğinde neden isyana katıldığı sorulunca “Boynumda İbnü’l-Eş’as’ın biati vardı.” cevabına karşılık Haccâc, Saîd’e kızarak şöyle sorar: “İbnu Zübeyr Mekke’den getirilip öldürüldükten sonra Mekke halkıyla beraber senden de, emirü’l-mü’minîn Abdülmelik adına biat almadım mı? Sonra Kûfe’ye vali olarak geldiğimde ikinci kez Kûfe halkıyla beraber emirü’l-mü’minîn için biatini yenilemedin mi? ” Saîd bütün bu sorulara “Evet” dedi. Bunun üzerine Haccâc, “Sen emirü’l-mü’minîne verdiğin iki biati boz, sonra da hain oğlu hain (İbnü’l-Eş’as)’e verdiğin tek biate vefa göster öyle mi? Vurun boynunu!” deyip Saîd’i öldürttü.⁷⁹ Genellikle bu minvalde anlatılan Saîd’le Haccâc’ın diyalogunda Saîd’in kendini iyi müdafaa edemediği görülmektedir. Ancak Saîd’in Haccâc’ın huzurunda hakarete uğradığını aktaran farklı bir rivayeti de nazara vermekte fayda görüyoruz. Buna göre, Saîd Haccâc’ın huzuruna getirilince “Adın ne?” diye sorar “Adım Saîd b. Cübeyr” deyince Haccâc, “hayır senin adın Şakî b. Kuseyr (mutsuz ve yenilmiş).” der. Bunun üzerine Saîd, “Annem ismimi senden iyi bilir.” dedikten sonra Haccâc, çeşitli sorular sorar ve Saîd’in boynunun vurulmasına hükmeder. İki rekât namaz kılmak isteyen Saîd için adamlarına “Eğer (kible yerine) doğuya dönerse kılabilir dönmezse kılmasına izin vermeyin.” diyerek Saîd’e hakarete bulunmuştur.⁸⁰

İbn Sa’d’da geçen başka ilgi çekici bir rivayette Hasan-ı Basrî, “Ben şu Saîd b. Cübeyr’e şaşıyorum kendi memleketinden uzak bir yerde Haccâc’la savaştı ve onunla savaşmayı teşvik etti. Sonra kaçıp Mekke’ye gitti. Sonra da canını muhafaza edemedi.” der.⁸¹ Aslında bu rivayetten de anlaşıldığı kadarıyla Saîd’in kendisini iyi müdafaa edemediği anlaşılmaktadır. Zira Saîd, kendi gücünün üzerinde olan bir işe kalkışmış ve herhangi bir neticeye de ulaşamamıştı. Kaynaklardaki bilgilerden hareketle en azından bir dönem Saîd b. Cübeyr’in idareyi ıslah etmeye dönük bir politika içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu amacına dönük olarak da içine sinmediği halde Emevî yönetimi altında bazı devlet vazifeleri ifa etmiş ve Haccâc’a yakın durmuştu. Önceleri bu niyetini idarenin yanında kalarak denemeye çalışan Saîd b. Cübeyr, bunda muvaffak olamayınca önüne çıkan ilk isyan hareketine katılarak bu ıslah politikasını farklı bir tarzla gerçekleştirmek istemişti. Daha sonraları kendisi de yaptıklarından bir neticeye varamayışını sorgular

⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefâyâtü’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, 2/373.

⁷⁹ et-Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 6/490. Ayrıca bk. İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, 4/54; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, 12/463.

⁸⁰ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/83.

⁸¹ İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kübrâ*, 6/276.

hale gelmiştir. Nitekim Hasan-ı Basrî'nin, Saîd'in durumu ile ilgili o günkü koşulları göz önüne alarak yaptığı değerlendirmesi, bu durumu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, yakalanacağını anladığında artık kaçmak istememesi ve Haccâc'ın huzuruna getirildiğinde "Ben Müslüman bir adamım bazen hata eder bazen isabet ederim."⁸² diyerek içerisine düştüğü durumu izah etmiştir.

Saîd b. Cübeyr ağırlıklı görüşe göre Hicrî 95 yılında 49 yaşında iken Haccâc tarafından katledilerek öldürülmüştür. Rivayetlere göre Haccâc da Saîd'i öldürdükten sonra akli dengesini ve sağlığını kaybedip on beş gün veya bir iki ay sonra ölmüştür.⁸³ Saîd b. Cübeyr öldürüldükten sonra Vâsıt şehrine defnedilmiş, Vâsıt'taki kabri Haccâc'ın ölümünden sonra halkın ziyaretgâhı olmuş, 1053/1643 yılında kabrinin üzerine bir türbe inşa edilmiştir. 1900'de buraya bir cami yapılmış, 1961'de inşasına başlanan büyük cami 1968'de tamamlanmıştır.⁸⁴

Sonuç

Emevî yönetiminin temel siyasetlerinden biri olan mevali politikası birçok alanda olumsuz neticeler doğurmuştur. İlmî kişilikleri ve dinî yaşamlarıyla Emevî toplumunda saygın konuma sahip birçok âlim, maalesef yöneticiler tarafından her zaman hak ettikleri konumu bulamamışlardır. Topluma kendini kabullendirmenin bir yolu olarak ilmi vasıflarıyla ön plana çıkmaya çalışan özellikle çoğunluğu mevaliden olan ulema sınıfı, mümeyyiz vasıflarına rağmen ikinci derecede muamele görmek istemediler. Saîd b. Cübeyr en çok da bu politikadan dolayı hayatı boyunca, bir dönem dışında, sürekli muhalif kanada yakın durmuştur. Önceleri Abdullah b. Zübeyr'in yanında, muhtemelen genç yaşından dolayı, pasif konumda yer almış. Abdullah b. Zübeyr öldürülünce biraz da Haccâc'ın gayretleriyle Emevî yönetimine yakın durmuş hatta devlet vazifeleri almıştı. Haccâc, Saîd'i Emevî devlet politikalarının ve teamüllerinin rağmına mevaliden olduğu halde geçici de olsa kadı tayin etmişti. Bu durumundan Saîd'in ilmi şahsiyeti itibariyle toplum nezdinde ne denli önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Saîd'in potansiyel siyasi etkisini de göz önüne aldığından dolayı Haccâc, onu bir dönem yakınında tutmak istemiştir. Saîd b. Cübeyr bu süre boyunca bile Emevî yönetiminde bir şeylerin ters gittiğinin farkında olmalı ki önüne çıkan ilk fırsatta Abdurrahman b. Eş'as'la beraber aktif bir şekilde isyan hareketine katıldı. İbnü'l-Eş'as'ın ilk başlarda üstün başarılar göstermesinde onun da şüphesiz çok katkısı olmuştu. Ancak

⁸² et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 6/490; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3/82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/54; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/465. İbnü'l-Esîr'e göre Saîd Haccâc'ın sorularına karşılık "Ben Müslüman bir adamım bazen hata eder bazen isabet ederim." deyince Saîd'e karşı baya yumuşamıştı. Ancak boynumda İbnü'l-Eş'as'ın biati vardı deyince Haccâc, çok sinirlenmiş ve öldürülmesini emretmiştir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/54.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/55; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/466.

⁸⁴ Efendioğlu, "Saîd b. Cübeyr", 35/553.

bu başarı çok uzun sürmedi. İbnü'l-Eş'as'ın akıbeti de kendisinden önce Hz. Hüseyin'in, Mus'ab ve Abdullah b. Zübeyr'in akıbetine benzer bir şekilde sonuçlandı.

Saîd b. Cübeyr, katıldığı isyan hareketinden sonra on iki yıl kadar Emevî yönetiminden saklandı. Ancak Haccâc'ın girişimleri sonucu Mekke'de yakalanıp huzuruna getirildi. Uzun diyaloglardan sonra Haccâc'ın emriyle 95/713 yılında 49 yaşında iken öldürüldü. Haccâc tarafından yakalanıp huzuruna çıkarıldığında kendini iyi savunamadığı anlaşılmaktadır. Bu durumunu artık siyasi nedenlerden dolayı gizlenmekten bıktığı ve kendisini kaderin akışına bıraktığı şeklinde ifade etmiştir. Saîd b. Cübeyr'in siyasi kişiliği ilmi alandaki başarısı gibi olamamıştır. Bu yüzden de çalışmalara genellikle ilmi kişiliği ile konu olmuştur.

Kaynakça

- Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Suheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1417/1996.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Futûhu'l-buldân*. Beyrut: Dârun ve mektebet'u-hilâl, 1408/1988.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *Târîhu'l-kebîr*. 8 cilt. Haydarâbat: Dâiretu'l-meârîfi'l-osmaniyye, t.y.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Çakan, İ. Lütfü vd. "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Ebû Nuaym el-İsbehânî, Ahmed b. Abdullah. *Târîhu İsbehân*. thk. Seyyid Kûsrevî Hasan. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1410/1990.
- Efendioğlu, Mehmet. "Saîd b. Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/552-554. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû 'Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umrî. Beyrut: Dâru'l-kalem, 1397/1976.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi tevârihi'l-mulûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Mustafa Abdulkadir 'Atâ. 19 cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1412/1992.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm müsne'den 'an Rasûlillahi ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn*. Thk. 120 Es'ad Muhammed Tayyib. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1998.
- İbnu'l-Esîr, 'İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdusselam Tedmürî. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb. *Kitâbu'l-muhabber*. thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedide, 1366/1947.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *Târîhu İbn Haldûn*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1401/1981.

- İbn Hallikân, Ebû 'Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir. *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 cilt. Beyrut: Dârun Sadr, 1366/1900.
- İbn Hibbân, Muhammed. *Kitâbu meşâhîri 'ulemâi'l-emsâr*. thk. Merzûk Ali İbrahim. el-Mansure: Dâru'l-vefâ, 1411/1991.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Y.y, 1424/2003.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet 'Ukkâşe. Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-ammetu lilkütub, 1410/1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *Tabakâtu'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdu'l-Kâdir Atâ. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1418/1997.
- İbn Tağrîberdî, Cemâluddin Ebû'l-Mehâsin Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhira*. 16 cilt. Mısır: Dâru'l-kutub, t.y.
- İsbehânî, Ebû Muhammed Abdullah. *Tabakâtu'l-muhaddisîn bi-İsbehân*. thk. 'Abdu'l-Ğafûr Abdu'l-Hak Huseyn el-Belûşî. 4 cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1992/1412.
- İsmail el-İsbehânî, Muhammed b. Fadl. *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*. thk. Kerim b. Hilmî b. Ferhat b. Ahmed. 4 cilt. Riyad: Dâru'r-râye, t.y.
- Kahtânî, Abdurrahman b. Saîd b. Ali b. Vehf. *Ebrâcü'z-züccâc fi sîreti'l-Haccâc*, Riyad: Matbaatun sefir, t.y.
- Kesler, M. Fatih. *Mekke tefsir ekolü*. Ankara: Akçağ yayınları, 2005.
- Makdisî, el-Mutahhar b. Tahir. *el-Bed ve't-tarih*. 6 cilt. Paris: Börtarnod matbaası, 1345/1927.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemsuddîn Ebû'l- Muzaffer. *Miratu'z-zaman fi tevârîhu'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Hirât vd. 23 cilt. Dımeşk: Dâru'r-risâleti'l-alemiyye 1434/2013.
- Sicistânî, Ebû Bekr b. Ebî Dâvud. *Kitâbu'l-mesâhif*. thk. Muhammed b. Abduh. Kâhire: el-Fârûku'l-hadîse, 1423/2002.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-taberî*. thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim. 11 cilt. Mısır: Dâru'l-meârif, 1387/1967.
- Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân. *Ahbâru'l-kudât*. thk. Abdulaziz Mustafa el-Murâğî. 3 cilt. Beyrut: el-Mektebetu't-ticâriyyetu'l-kubrâ, 1366/1947.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n- nubelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnâvut. 25 cilt. Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1405/1985.
- Ziyâuddîn b. el-Esîr. *el-Meselü's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-şâir*. Thk. Ahmed el-Huvafî, Bedvî Tibâne. 4 cilt. Kahire: Dâru nühzeti Mısır, ty.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lamu'l-esmâi'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikî*. Kahire: 1959.